

educació

Guia per a famílies d'infants i joves amb alteracions greus de conducta

Generalitat de Catalunya
Departament d'Educació

5	Carta d'una família preocupada
6	Presentació
8	A Alteracions de comportament i conducta
11	B Indicadors d'alteracions de conducta
13	C Estratègies d'intervenció
	1 La relació amb infants i joves amb conductes disruptives
	2 Els límits i les normes
	3 Estratègies per afrontar els conflictes
	4 Elements rellevants en la criança dels fills i filles
20	D Les relacions entre la família i l'escola
22	E Activitats de lleure fora de l'entorn escolar
24	F Orientació i suport als infants i a les famílies
	1 Serveis educatius
	2 Beques i ajuts
25	G Per saber-ne més

Carta d'una família preocupada

Tenim un fill d'aquests que en diuen “problemàtics”, amb un comportament cada cop més difícil: ens planta cara i “es rebota” a la mínima. No s’hi pot parlar i no fa cas; es mostra molt esquerp i fa sempre la seva; tracta malament els germans; cada vegada hi ha més problemes de tot tipus a l’escola...

La convivència a casa es fa més difícil, no només amb ell, sinó entre tots, perquè cada vegada estem més nerviosos, intolerants, i cada cop aguantem menys.

Tothom ens aconsella: ens diuen que hi hem de parlar més i procurar entendre'l, que som massa tous i que el que necessita és més disciplina... És fàcil opinar, però quan intentem parlar-hi no ens escolta i intenta sistemàticament saltar-se les normes que li posem.

Els nostres amics no entenen el que estem passant i pensen que això ens passa per no haver-lo educat bé, per això— malgrat que quedem i sortim amb ells— cada cop els veiem menys.

A l’escola, les coses van força malament i el professorat es queixa perquè ens costa anar a les entrevistes. Però és que sempre es tracta del mateix, de fer la llista de tot allò que ha fet el nostre fill: que ha contestat malament a un professor o professora, que molesta contínuament els companys i companyes i s’hi baralla, que no deixa fer les classes, que no estudia i que no fa els deures; és a dir, que té tot allò que en diuen “conductes disruptives”.

Insisteixen constantment que l’hem de portar al psicòleg o psiquiatre.

Ens preguntem si hem fet alguna cosa malament i què podríem fer perquè tot anés millor.

Hi ha moments en què tenim més esperances, perquè sembla que les coses van una mica millor; el sentim més proper i accessible, però això és com un miratge.

Presentació

Aquesta podria ser la descripció de la situació en què es troben moltes famílies amb un fill o filla que presenta conductes disruptives i, possiblement, recull alguns dels sentiments i sensacions de solitud i d'impotència que estan presents en el seu estat d'ànim.

Cal tenir present que tenir conflictes no significa tenir problemes: els conflictes són normals i necessaris en les relacions. Els conflictes formen part del creixement de les persones i les transformacions de la vida humana. Els problemes apareixen si entre tots i totes no som capaços d'acompanyar adequadament la gestió de les situacions de conflicte.

Davant la pregunta de pares i mares sobre **què s'hi pot fer?**, segurament el que cal és considerar que sovint aquests infants i adolescents pateixen i que aquests comportaments són l'expressió del seu malestar. És important esbrinar què els passa, què volen i tenir en compte que necessiten la relació amb les persones adultes per afrontar els seus neguits, encara que sembli que la rebutgin.

Mantenir l'equilibri entre afecte i límit, estimació i autoritat, requereix d'un aprenentatge mutu, que sovint costa temps i genera incomoditats. La millor manera d'afrontar-ho és conversar i dialogar, expressant què se n'espera, què se'n pensa, què es vol per al seu futur...

El creixement personal, especialment en els i les adolescents, sempre ha comportat un seguit d'actituds, conductes, dubtes i, de vegades, enfrontaments envers les persones adultes de referència.

Tot i que els pares i les mares no són experts en educació, sí que tenen un coneixement dels fills i filles que és imprescindible per ajudar-los, que poden compartir amb els i les professionals de l'educació per entendre què els passa i establir-hi acords d'intervenció. El diàleg i la confiança entre la família i l'escola esdevé un element clau per acompanyar infants i joves en el seu creixement.

Amb aquesta *Guia per a famílies d'infants i joves amb alteracions greus de conducta* es pretén aportar elements a les famílies per poder entendre i acompanyar els fills i filles que, en algun moment del seu procés evolutiu, presentin comportaments disruptius.

Direcció General d'Atenció a la Comunitat Educativa

Alteracions de comportament i conducta

En les alteracions del comportament dels infants i joves cal diferenciar les conductes disruptives, que són expressió d'un malestar, de les que són conseqüència d'un trastorn mental o de les que es deriven d'una inestabilitat per hiperactivitat.

Conductes disruptives

Alguns infants i joves tenen uns hàbits de relació i de convivència que sovint generen relacions personals i socials que, de manera reiterada, tenen l'objectiu de cridar l'atenció i trencar les normes familiars, educatives i socials establertes.

Les conductes disruptives acostumen a ser una manifestació visible de les dificultats que alguns infants i joves presenten en aprendre i formar-se com a persones.

Si bé aquest és el tarannà més habitual, en alguns casos també poden manifestar conductes totalment contràries i, durant períodes més o menys llargs, mostrar-se inhibits o amb manca d'activitat i de relació.

Aquestes conductes no sempre han de ser enteses com la reacció a certs esdeveniments, relacions o situacions que generen frustració o danys emocionals. Són conductes que s'han organitzat a partir de moments essencials del desenvolupament, que han constituït una manera de ser i d'actuar, i que les situacions adverses solen complicar.

Alguns d'aquests infants i joves viuen aquest conflicte de relació amb les altres persones amb angoixa. Sovint són conscients que les seves conductes són inadequades i que allò que fan no és el que se n'espera.

A més, els infants i joves amb conductes disruptives viuen sovint el futur amb angoixa: són constants els sentiments de fracàs, d'injustícia, d'anar per la vida poc preparats, fins i tot des d'edats primerenques, i amb irritació permanent, ja que no poden explicar les seves conductes.

Cal que aquests infants i joves tinguin persones adultes de referència (família, mestres...) que puguin entendre i comprendre el seu patiment. Si no se'ls ofereix un acompanyament adequat perquè madurin, poden arribar a manifestar conductes dissocials, agressives o patològiques, i el mal que es puguin fer a si mateixos i als altres pot ser important.

Trastorns mentals

Algunes alteracions greus de la conducta poden ser conseqüència de desordres mentals determinants.

Els infants i joves amb desordres mentals solen manifestar part dels símptomes del trastorn a través d'alteracions motores, sensorials, perceptives o de la consciència, que distorsionen la conducta de manera important.

Per atendre aquestes patologies, el Departament de Salut disposa dels centres de salut mental infantil i juvenil (CSMIJ), que atenen els problemes de salut mental en infants i joves fins als 18 anys.

Els CSMIJ són equips multidisciplinaris —que estan formats per psiquiatres, psicòlegs i psicòlogues, treballadors i treballadores socials i personal d’infermeria— que treballen en cooperació amb altres serveis: serveis d’atenció primària de Salut, unitats d’hospitalització i altres recursos de salut mental, equips d’assessorament i orientació psicopedagògica (EAP), centres de la Direcció General d’Atenció a la Infància i l’Adolescència (DGAIA), assistència social de base i centres de desenvolupament infantil i atenció precoç (CDIAP).

L’accés al CSMIJ es fa a través d’aquests serveis i professionals de pediatria i metges i metgesses de família.

Trastorn per dèficit d’atenció amb hiperactivitat

El conjunt de trastorns que combinen un comportament hiperactiu (entès com una agitació motora incessant) amb una marcada falta d’atenció i de continuïtat en les tasques, que es presenten en situacions variades i persisteixen en el temps, és identificat per l’Organització Mundial de la Salut (OMS) com a *trastorn per dèficit d’atenció amb hiperactivitat (TDAH)*.

La hiperactivitat és un símptoma que es manifesta en un comportament molt mogut (de bellugar les mans o els peus; moure’s en el seient o aixecar-se de la cadira, córrer, saltar...) i s’hi sol barrejar la distracció o la manca d’atenció en l’aprenentatge. La hiperactivitat sol anar acompanyada de dificultats per mantenir l’atenció a classe, organitzar les tasques o les activitats quotidianes i adaptar-se a les normes.

Encara que la hiperactivitat i les dificultats d’atenció es presenten conjuntament en el trastorn per dèficit d’atenció amb hiperactivitat, no sempre en són símptomes; també es poden presentar formant part d’altres trastorns mentals, com trastorns psicòtics, depressius... i correspon a l’especialista fer-ne el diagnòstic.

El Departament d'Educació compta amb serveis educatius generals (equips d'orientació i assessorament psicopedagògic, EAP) i específics (serveis educatius específics per atendre l'alumnat amb trastorn del desenvolupament i la conducta, SEETDiC), que poden orientar famílies i professionals en aquestes situacions. Així mateix, el Departament de Salut disposa dels CSMIJ com a servei especialitzat per atendre aquestes problemàtiques.

Indicadors d'alteracions de conducta

Els infants i joves amb alteracions de conducta mostren de manera clara i primerenca una dificultat per ajustar la seva conducta a allò que se'ls demana i se n'espera.

Sovint les seves actuacions són l'expressió que no es troben còmodes amb les normes socials, que el llenguatge i el pensament no els ofereixen tot allò que necessitarien o voldrien. S'ha de saber diferenciar entre com realment és un infant i com es comporta; una mala conducta no significa que un nen o nena sigui dolent. Les seves conductes són l'expressió de rebel·lia que tenen a l'abast.

Amb freqüència aquests infants i joves busquen, de manera compulsiva, alguna cosa que els resulti vital, motiu pel qual sempre reclamen i demanen allò que creuen que necessiten inexcusablement.

En molts casos, els costa molt utilitzar el llenguatge per entendre i explicar què els succeeix en les relacions amb les altres persones, i amb els seus sentiments i experiències.

Sovint senten que les persones adultes no estan a la seva disposició, la qual cosa els genera sentiments de soledat. Senten que la seva realitat no té res a veure amb allò que voldrien o necessitarien i que els seus desitjos no es compleixen mai. Tenen sentiments de fracàs tant en l'àmbit personal com en el d'aprenentatge. Els costa pensar en el futur i sovint se senten decebuts i culpables.

Factors de protecció

Hi ha factors que poden afavorir que els infants i joves facin front a les seves dificultats de forma adequada:

En àmbit personal

- Els hàbits de vida saludable, fer esport o activitats artístiques.
- Les relacions afectives positives.
- La capacitat i flexibilitat de pensament, la predisposició comunicativa.
- La capacitat per elaborar i expressar les pròpies experiències vitals.
 - L'assumpció de la responsabilitat dels actes.
 - L'acceptació de les normes i límits.
 - La capacitat de resposta en situacions adverses o conflictives.

En àmbit familiar

- Els sentiments positius d'afecte i estimació.
- Els estils comunicatius de confiança i conversa: missatges ajustats a l'edat i a les peticions del fill o filla.
- La col·laboració amb l'escola, els serveis educatius i altres serveis.

Estratègies d'intervenció

La relació amb infants i joves amb conductes disruptives

Els infants i joves amb conductes conflictives posen les persones adultes en situacions complicades i sovint esdevé difícil ajudar-los a controlar els impulsos i les emocions. El malestar que generen aquestes conductes planteja reptes, als quals cal intentar donar resposta.

Reptes

Entendre el fill o filla.

Acceptar-ne les contradiccions:
no vol normes, però en necessita.

Mantenir l'optimisme i la calma.

Gestionar les emocions:
les pròpies i les del fill o filla.

Ser coherents i flexibles.

Possibles actuacions

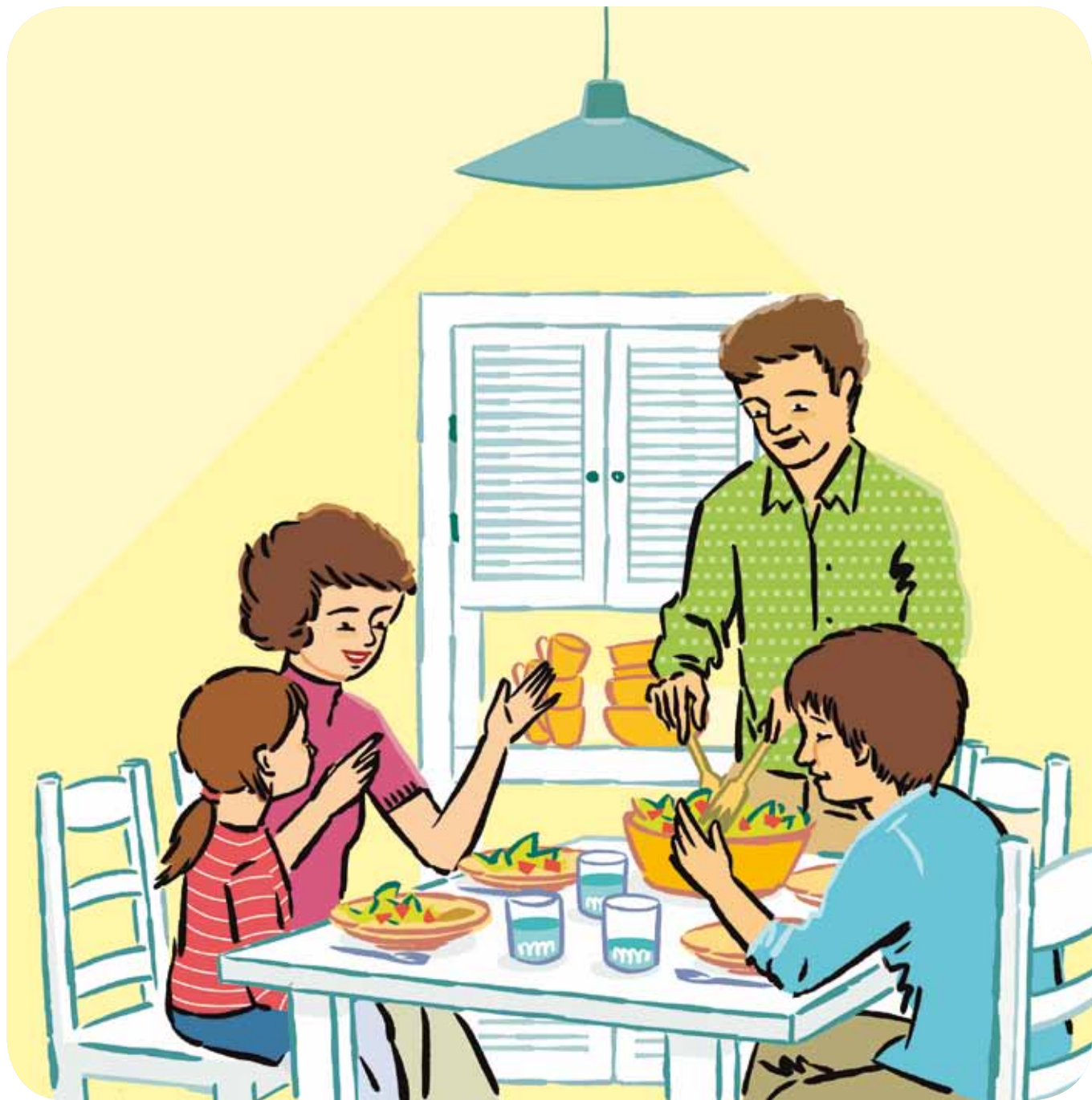
- Escoltar i acceptar el fill o filla; procurar entendre que, més enllà del seu comportament, hi ha una persona que necessita l'ajut de les persones adultes de referència.

- Evitar que la indiferència davant del comportament del fill o filla generi sentiments d'abandonament, solitud, no estimació; manifestar l'estimació amb l'atenció, la fermesa i la disponibilitat, essent conscients que conductes determinades amaguen sovint una necessitat que l'infant o jove no pot o no sap expressar.

- Creure en les possibilitats d'un mateix com a pare o mare i confiar en el fill o filla.

- Controlar les emocions negatives; amb un comportament segur i ferm, i donant bon exemple en els moments difícils, es pot aprendre més que amb paraules.

- No actuar amb immediatesa davant de les necessitats i demandes dels fills o filles. Hi ha situacions en què cal temps per pensar, valorar i decidir, assumint el repte de saber dir "no". La immediatesa que exigeixen els infants i joves no ha de comportar sempre la reacció immediata de les persones adultes.

Com afrontar els reptes

A la vida quotidiana hi ha un conjunt d'activitats (horaris per anar a dormir, alimentació, assistència a l'escola, participació en responsabilitats familiars...) que si es fan de manera sistemàtica i contínua, establint rutines i rituals, donen seguretat i faciliten el desenvolupament emocional.

Les rutines són accions que es fan cada dia de la mateixa manera: preparar-se al matí, els hàbits d'higiene personal, les compres habituals, l'arribada a casa...

Els rituals són accions que tenen com a funció mantenir unes bones relacions familiars: fer un petó, mantenir una petita conversa, fer coses junts o fer sortides, entre d'altres.

Mantenir les rutines i els rituals té efectes reguladors; marca moments familiars de trobada, ajuda a complir amb les obligacions i facilita l'organització del temps i alhora també ajuda a posar límits i normes als fills i filles.

Els pares i les mares poden comptar amb l'ajut d'altres membres de la família, d'amistats i de professionals de l'educació i de la salut, amb qui poden compartir preocupacions i sentiments i demanar el suport necessari per tirar endavant el dia a dia.

Els límits i les normes

Els límits i les normes marquen pautes de comportament que serveixen de punt de referència per saber què es pot fer i què no, i proporcionen seguretat.

Aprendre límits i normes és un procés de creixement i d'adaptació que es fa lentament i exigeix una dedicació constant i diària durant molts anys.

Les famílies, l'escola i els entorns de lleure han d'acordar els límits i les normes que han de transmetre als infants. Alguns aspectes que hi poden ajudar són els següents:

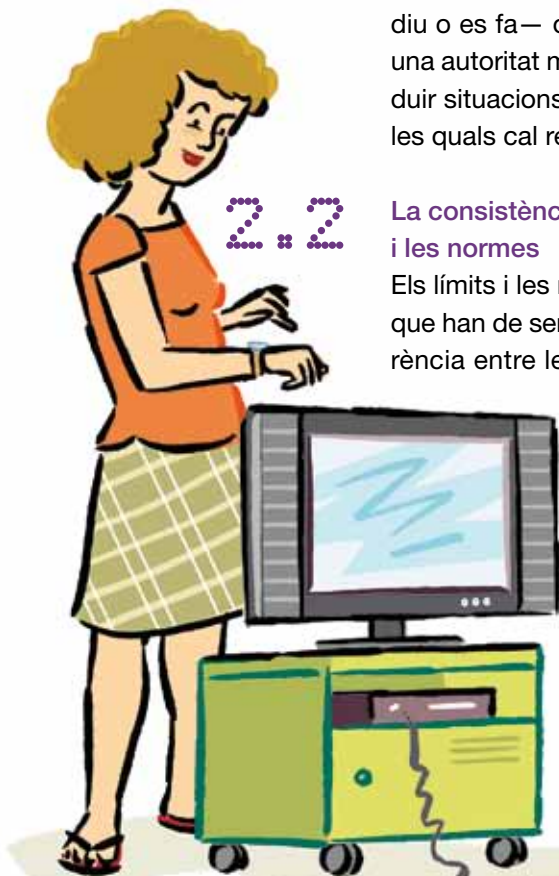
2.1

L'autoritat positiva

L'autoritat, entesa com a capacitat de regular un sistema de drets i deures, pot ajudar els nois i noies a sentir-se bé i a créixer sans des del punt de vista físic i psicològic.

L'autoritat positiva ensenya el comportament adequat, i ajuda a complir-lo, fa un reforç positiu dels bons resultats i reconeix l'esforç per aconseguir-los. Utilitzar formes negatives — càstigs, actituds despectives i recriminacions — per ensenyar límits i normes genera problemes si són la principal o única manera d'educar.

La coherència en les actituds, el raonament en la presa de decisions —sense caure en el parany d'haver de donar explicacions per tot el que es diu o es fa— o l'exemple en la conducta atorguen a les persones adultes una autoritat més eficaç davant dels infants i joves. Tot i així, es poden produir situacions de conflicte que posin en qüestió aquesta autoritat, davant les quals cal reaccionar amb calma i fermesa.

La consistència i la coherència en els límits i les normes

Els límits i les normes no han de dependre dels canvis d'estat d'ànim, sinó que han de ser fruit de les pròpies conviccions i criteris; hi ha d'haver coherència entre les normes i la seva aplicació. És important tenir cura de la correspondència i la proporcionalitat entre el control, els límits, la llibertat i la responsabilitat que es concedeixen.

Com més positiva és l'autoritat, menys necessitat hi ha d'aplicar càstigs per mals comportaments.

Estratègies per afrontar els conflictes

Hi ha diferents elements que poden contribuir a facilitar la gestió de les situacions de conflicte:

Preparar l'entorn

Si es preveuen anticipadament les situacions que puguin ser conflictives, se'n reduirà la tensió i se n'afavorirà la resolució.

Aquesta previsió pot incloure actuacions com pensar anticipadament què s'ha de fer, evitar situacions que generin discussió, mantenir les rutines de la vida quotidiana, etc.

A alguns infants i joves els costa passar d'una situació o activitat a una altra. Sovint va bé donar el temps que necessiten per poder canviar d'activitat i ser conscients que els infants i joves el mesuren de manera diferent que les persones adultes.

Gestionar el procés

Quan es detecten senyals de malestar en el fill o la filla és important no respondre impulsivament, tenir cura del to de veu, deixar espai i temps perquè es calmi i intentar mantenir-se el més neutral possible.

Si es produeix el conflicte cal mantenir la serenitat; escoltar i tenir una actitud oberta, però ferma; evitar l'escalada verbal; aconseguir que entengui que es vol comprendre què li passa, i tenir present que no s'ha de prendre la seva actitud com un tema personal.

Un cop finalitzat el conflicte cal deixar temps per refredar la situació i retornar a la rutina i als rituals. Posteriorment, es pot parlar dels motius que han provocat el conflicte, evitant els perquè i les recriminacions. Es pot aprendre de la situació, posant èmfasi en com podria ser el comportament en una propera vegada.

Es pot contrastar l'actuació amb un o una professional pròxim com és la tutora o el tutor.

Elements rellevants en la criança dels fills i filles

Cada família té una manera de viure i de relacionar-se que marca l'evolució i el desenvolupament dels fills i filles. Els infants necessiten que l'espai familiar els transmeti ordre i seguretat en satisfaci les necessitats afectives, físiques i de salut. Mitjançant el diàleg es generen les condicions necessàries perquè s'elabori un coneixement mutu que pot ajudar a valorar el malestar que ha generat una situació de conflicte.

Els fills i filles sempre necessiten els pares i les mares, si bé a cada edat es requereixen diferents tipus d'actuacions. Es poden assenyalar diversos factors que incideixen en el procés evolutiu d'infants i joves i que són els eixos de la seva personalitat i equilibri emocional.

Estimar

L'afecte i les emocions són fonamentals en totes les etapes de la vida. Un ambient afectiu positiu pot ajudar infants i joves a superar les situacions difícils que es puguin produir al llarg de la vida.

Cal expressar-los els sentiments i aprendre a gestionar i controlar les pròpies emocions com a persones adultes.

Els infants i joves necessiten que els pares i les mares s'interessin a conèixer el seu món, interessos, vivències i preocupacions, i que hi hagi coherència de criteris entre les persones i serveis que intervenen en la seva educació.

Compartir

Els infants i joves necessiten que els pares i les mares inverteixin temps per estar al seu costat i conversar-hi. La comunicació es produeix de moltes maneres i és essencial com se'ls parla i se'ls escolta. La comunicació no verbal és molt important per apropar-s'hi: allò que es diu, com es diu, les actituds, les paraules, els silencis... i sobretot cal tenir en compte que les respostes ajuden a acompanyar-los en el seu procés de creixement.

Els infants i joves necessiten que les actituds de les persones que els envolten es corresponguin amb allò que se'ls demana verbalment i que aquestes

els transmetin confiança. En alguns casos poden manifestar rebuig a les persones adultes, però tanmateix les necessiten al seu costat, malgrat el que facin o diguin.

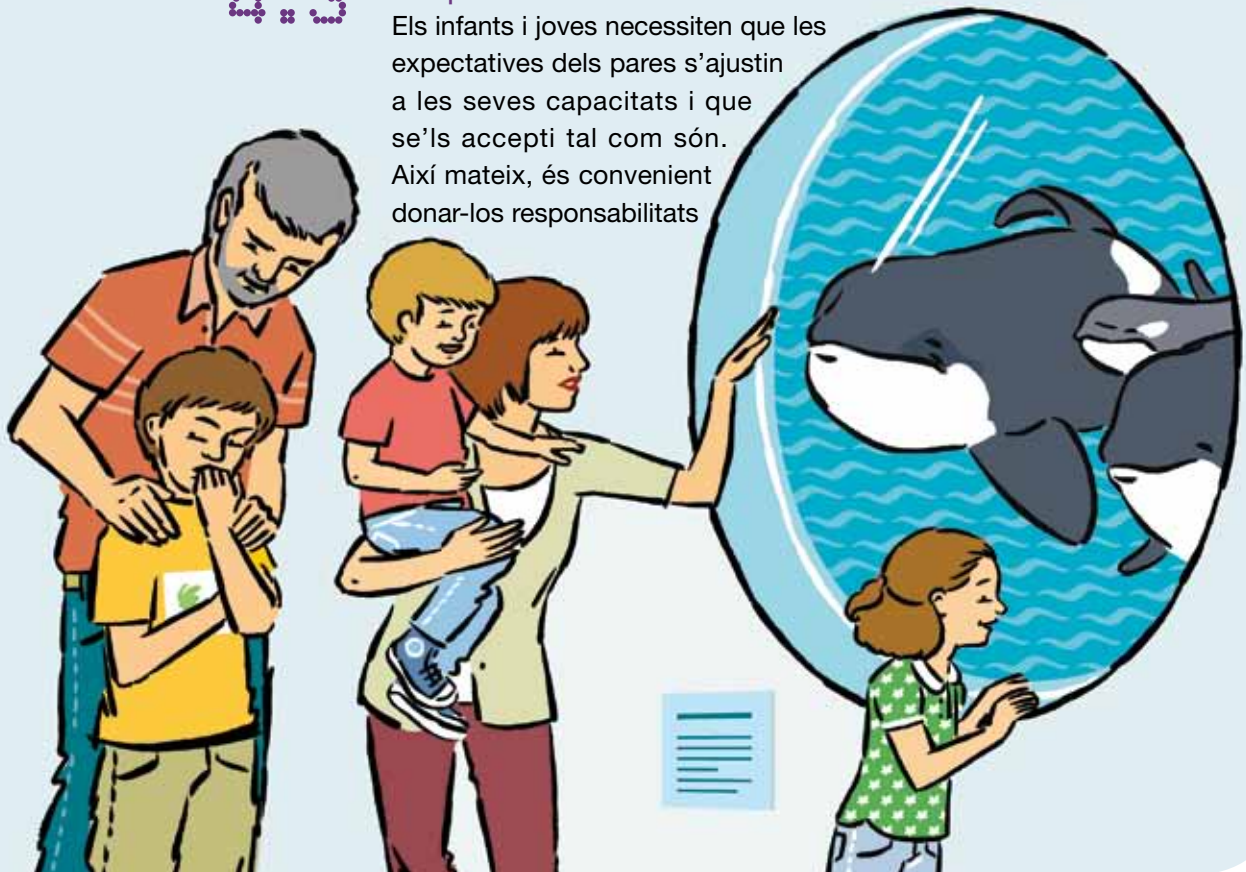
És possible trobar bones maneres de relacionar-se amb els fills i les filles sense renunciar al rol de ser pares o mares i educadors o educadores.

Fer activitats en comú i compartir el temps de lleure amb els fills i filles són bones vies per iniciar un suport emocional.

4.3

Respectar

Els infants i joves necessiten que les expectatives dels pares s'ajustin a les seves capacitats i que se'ls accepti tal com són. Així mateix, és convenient donar-los responsabilitats

i tenir-los confiança per poder prendre decisions ajustades a la seva maduresa. És important potenciar aquells aspectes en què els fills i filles són hàbils i no utilitzar les seves mancances en negatiu. D'altra banda, l'exigència de les persones adultes des de l'afecte i el reconeixement dels propis errors els pot servir de model després.

Les relacions entre la família i l'escola

L'escola és un espai d'aprenentatges, de vivències i de relacions, en el qual es desenvolupen capacitats personals i socials.

De la mateixa manera que la família, l'escola també ensenya a resoldre situacions de conflicte, tolerar la frustració, adquirir competències, assumir responsabilitats, cooperar i practicar hàbits de vida saludable...

Quan un infant o jove presenta alteracions en la conducta, el seu malestar es projecta en l'entorn més proper, on l'escola és —juntament amb la família— el més important. Per això de vegades hi poden haver malentesos que fan les coses més difícils per a tothom.

La influència que la societat actual (horaris laborals, presses, consum...) exerceix sobre els fills i les filles, les famílies i l'escola en fa imprescindible la col·laboració mútua, per enfortir i donar coherència a les intervencions.

La família i el centre educatiu han de col·laborar per entendre els infants i joves, ajudar-los a trobar maneres més ajustades d'expressar el seu malestar, amb conductes més positives, i garantir la coherència de les orientacions i les actuacions.

És important que les famílies comparteixin amb el centre educatiu les informacions necessàries per entendre millor l'alumnat, els seus sentiments, actituds i conductes.

De la mateixa manera, el centre educatiu pot aportar altres visions a les famílies a partir de com l'infant o jove actua i es comporta a l'escola.

Per als infants, és essencial que el professorat i les famílies prenguin decisions conjuntes, sense qüestionar-se mútuament. Les desconfiances i els enfrontaments entre la família i el centre educatiu no beneficien ningú. La confiança i el treball conjunt generen seguretat i comporten beneficis importants als infants.

Activitats de lleure fora de l'entorn escolar

A l'hora de planificar les activitats de lleure és important escoltar l'infant o jove perquè, si una activitat el motiva, la pugui fer.

En general poden ser especialment adequades les activitats que:

- promoguin l'autoestima (activitats per a què es considerin preparats i que garanteixin la possibilitat d'èxit real);
- fomentin la col·laboració i ajudin a compartir amb els infants i joves de la mateixa edat (esports d'equip);
- ajudin a respectar les normes i els límits (esports diversos, principalment esports col·lectius);
- afavoreixin l'atenció i la concentració (jocs d'estratègia, escacs, etc.).

En cap cas aquestes activitats són incompatibles; totes aporten aspectes positius per al desenvolupament físic i emocional d'infants i joves. Amb tot, cal tenir en compte que un excés d'activitats extraescolars pot generar més dispersió i hiperactivitat.

Per als infants i joves és molt important poder compartir espais amb la família. Tot i que, de vegades, puguin fer la sensació que no volen estar amb el pare o la mare o que prefereixen estar sols o soles en el seu espai, saber que la persona adulta hi és, acompanyant-los en silenci, els dóna l'oportunitat i l'experiència de poder apropar-s'hi quan la necessitin i de compartir-hi experiències i vivències.

Orientació i suport als infants i a les famílies

Serveis educatius

El professorat és el referent dels infants i joves en el centre educatiu i el tutor o tutora és la persona amb qui habitualment estableixen el vincle més significatiu.

Per a les famílies, el tutor o la tutora és la persona interlocutora en el centre i per accedir als serveis educatius específics.

El Departament d'Educació disposa dels equips d'assessorament i orientació psicopedagògica (EAP) i dels serveis educatius específics de suport a l'atenció a l'alumnat amb trastorns del desenvolupament i la conducta (SEETDiC), que donen suport als centres educatius i a les famílies perquè la intervenció educativa sigui l'adequada.

El Departament de Salut disposa de centres de salut mental infantil i juvenil (CSMIJ), que atenen infants i famílies que necessiten atenció, seguiment i assessorament.

L'equip de professionals de l'EAP i del Programa salut i escola poden acompanyar, si escau, la intervenció dels serveis de salut mental.

Beques i ajuts

El Ministeri d'Educació convoca anualment ajuts individualitzats per a l'alumnat amb necessitats específiques de suport educatiu associades a discapacitat o al trastorn de conducta. Cal adreçar-se als serveis territorials del Departament d'Educació o accedir a la web www.educacion.es.

Per saber-ne més

AMETLLER, X. *Emprender el propio camino (15-18 años)*. Madrid: Síntesis, 2005. (Crecer Juntos; 5).

BOTBOL, M. *Bebé. Bienvenido al mundo (0-3 años)*. Madrid: Síntesis, 2005. Crecer Juntos; 1).

BOTBOL, M. *El orgullo de descubrir (3-6 años)*. Madrid: Síntesis, 2005. (Crecer Juntos; 2).

IZCOVICH, M. *Tiempo de transformación (12-15 años)*. Madrid: Síntesis, 2005. (Crecer Juntos; 4).

MARINA, J. A. *La recuperació de l'autoritat. Claus per a la família i l'escola*. Barcelona: Sello Editorial, 2009.

MOYA, J. «El trastorn per dèficit d'atenció amb o sense hiperactivitat». *Butlletí d'Informació Terapèutica* (vol. 19, núm. 7), 2007.

PÉREZ, R. *Lo mejor y lo peor de la adolescencia*. Barcelona: Cahoba, 2007.

SALZBERG, B.; SIQUIER, M. L. *Ampliando el mundo (6-12 años)*. Madrid: Síntesis, 2005. (Crecer Juntos; 3).

VALDIVIA, M. C. *Mares i pares competents. Claus per optimitzar les relacions amb els nostres fills i filles*. Barcelona: Graó, 2010.

© Generalitat de Catalunya
Departament d'Educació

Edició

Servei de Comunicació i Publicacions

Disseny

Estudi Carne Vives

Il·lustracions

Marta Pau

1a edició

Octubre de 2010

Tiratge

5.000 exemplars

Dipòsit legal

B-42.381-10

Impressió

JOMAL, S.A.

